

علی در نام‌گذاری‌های عهد صفوی

محمدتقی آذرمینا

عضو هیات علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

بی‌گمان این سؤال به ذهن متبادر می‌شود که آیا واژه «علی» در نام‌گذاری‌های عهد صفوی مقارن با رسمیت یافتن تشیع در ایران، بین مردم مطرح و معمول بوده است؟ این مقاله در پاسخ به این پرسش نگاشته شده است و منابع تحقیق در این موضوع، متون تاریخی عهد صفوی است که عناوین آنها از این قرار است:

حیب‌السیر (۹۳۰ هـ.ق) (نشانه اختصاری: حیب)

ذیل حیب‌السیر (۹۵۳ هـ.ق) (ذیل حیب)

تذکره شاه طهماسب (پیش از ۹۸۴ هـ.ق) (تذکره)

احسن‌التواریخ (پیش از ۹۸۵ هـ.ق) (احسن)

نقاوة الآثار (بعد از ۱۰۰۷ هـ.ق) (نقاوه)

عالم آرای شاه طهماسب (سده ۱۱ هـ.ق) (شاه طهماسب)

تاریخ عباسی = روزنامه ملاجلال (۱۰۲۰ هـ.ق) (روزنامه)

عالم آرای عباسی (۱۰۲۵ هـ.ق) (عباسی)

خلاصة‌السیر (بعد از ۱۰۳۸ هـ.ق) (خلاصه)

قصص‌الخاقانی (بعد از ۱۰۷۲ هـ.ق) (قصص)

عالم آرای شاه اسماعیل (۱۰۸۶ هـ.ق) (شاه اسماعیل)

عالم آرای صفوی (۱۰۸۶ هـ.ق) (صفوی)

تاریخ سلطانی (۱۱۵۱ هـ.ق) (سلطانی)

چنان‌که روشن است، این منابع به دوره‌های مختلف عصر صفوی مربوط است

و برای پیگیری دقیق موضوع، به همه آنها مراجعه شده است. در این مقاله بیش از یکصد و پنجاه نام که در ساختمان آنها اسم‌های: «علی»، «مرتضی»، «حیدر»، «اسدالله»، «ذوالفقار» و «نجف» به کار رفته، بررسی و بعد از هریک از شواهد نام مأخذ و شماره صفحه آن ذکر شده است. مشخصات کتاب‌شناسی منابع در پایان مقاله آمده است. امید است که این خدمت بی‌مقدار مورد رضایت آفتاب سپهر هدایت، منبع بحر کرامت، امام علی بن ابی طالب(ع) قرار گیرد. بمنه و فضله. و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین و صلوات الله علی رسوله و اهل بیتی، اللهم اجعلنا من المتمسکین بالاولایة المرتضویة.

با روی کار آمدن صفویان در ایران و رسمیت یافتن مذهب شیعه اثنی عشری، فرهنگ جدیدی در این سرزمین پیدا شد که از نمودهای بارز آن عشق و محبت وافر به خاندان رسالت و ائمه معصومین، خصوصاً امام علی بن ابی طالب - علیه السلام - است. این عشق و محبت جلوه‌های مختلفی داشته که در متون ادبی و تألیفات دیگر، به‌ویژه در دیباچه کتاب‌های این روزگار منعکس است.

شاعران و نویسندگان به پیشگاه ائمه معصومین(ع) اظهار ارادت کرده‌اند، مقام معنوی ایشان را ستوده‌اند و ولایت دینی آنان را مورد توجه قرار داده‌اند. از این رو، مدایح و مناقب خاندان رسالت در آثار منثور و منظوم این دوران جایگاهی خاص و برجسته دارد، به طوری که در دیباچه کم‌تر کتابی است که ذکری از سلطان سریر ولایت، امام علی بن ابی طالب(ع) نیامده باشد.

برای نمونه، در دیباچه کتاب قصص الخاقانی، آنجا که سخن به «ادب الائمه» و «امام‌المتقین» رسیده، در باب شخصیت و مقام معنوی «شاهنشاه خطه ولایت» این‌گونه سخن گفته است:

پیشتاز شهسواران اقلیم امامت و بهترین ردیف قافیة رسالت، سرحلقه سلسله هدایت، مخصوص آیت وافی هدایت «انما ولیکم الله» و منصوص به نص «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيٌّ مَوْلَاهُ» کشورگشای «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا» مسندنشین «أَنْتَ وَنَبِيُّ بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى» امیر بی‌نظیر دیوان عظیم‌الشأن خلافت،

امام‌المتقین، یعسوب‌الدین، سیدالوصیین، امیرالمؤمنین، اعنی هزیرالسالب علی بن ابی طالب (قصص‌المخافتی: ج ۱، ص ۶).

امعان نظر به خاندان رسالت نکته‌یی است که حتی پادشاهان صفوی هم بدان مباحثات کرده‌اند. چنان‌که شاه عباس کبیر (۹۷۸-۱۰۳۸هـ ق) خود را «کلب آستان علی» و «غلام با اخلاص حضرت امیرالمؤمنین» می‌نامیده است. پس بی‌جهت نیست که اشخاص بسیاری در این عهد، «کلب علی» نامیده شدند و این نام به فراوانی در متون این دوران به کار رفته است. در اینجا برای آشنایی با مراتب دوستی و اخلاص سلاطین صفوی نسبت به امامان شیعه، خصوصاً امام علی بن ابی طالب (ع)، نمونه‌یی آورده می‌شود که در آن جلوه‌هایی از این ارادت و سرسپردگی آشکار است:

مروج مذهب حق ائمه اثنا عشر - علیهم صلوات الله الملك الاکبر - غلام با اخلاص حضرت امیرالمؤمنین حیدر - سلام الله علیه - ... آرایش دو جهانی یافته و شرف غلامی و ولای اهل بیت طاهرین را سرمایه افتخار و مباحثات دانسته، خود را کلب آستان ملایک آشیان خاک خطه نجف می‌سازد و بدین دو نسبت عظمی و موهبت کبری بر سروران عالم و پادشاهان ماتقدم رتبه تفوق و سروری دارد (عالم آرای عباسی: ص ۲).

اما در این بین، نکته جامعه‌شناسانه ظریفی وجود دارد و آن اینکه مقارن رسمی شدن تشیع در ایران، در میان آن همه کوشش و کشش و عظمت آفرینی و فرهنگ‌سازی، رویکرد توده‌های مردم جامعه آن عهد ایران به کلمه «علی» و دیگر القاب حضرت چه گونه بوده و مردمان به واژه «علی»، به عنوان نام وصی رسول الله و امام اول شیعیان، آب‌الائمه و اخوالرسول چه گونه می‌نگریسته‌اند؟ آیا این نام برای اسم‌گذاری بر اشخاص به کار می‌رفته است؟ اگر به این نام توجه می‌شده، ترتیب و نحوه استعمال و شواهد و قراین آن بر چه سان بوده است؟

به راستی در سده‌های دهم تا دوازدهم، ایرانیان به نام نامی خلیفه مطلق، دیباچه صحیفه امامت، قرة العین نبوت و ولایت، گوهر درج امامت، نفیس رسول رب العالمین، مظهر العجایب و مظهر الغرایب، مطلوب کل طالب، علی بن ابی طالب (ع) چه گونه توجه داشته‌اند؟

این پرسش، نگارنده را برآن داشت تا به پاسخی معتبر دست یابد و از این رو به تحقیق پرداخت. در مراجعه به کتاب‌های دوره مورد بحث (۹۰۶-۱۱۴۸ هـ.ق)، از طریق تتبع و استقراء این نکته به دست آمد که نام «علی» و برخی القاب و متعلقات آن حضرت، به عنوان نام‌هایی مبارک و مطرح در سطح جامعه اسلامی آن عهد ایران، در بین همگان مورد توجه و اعتنا بوده و به شکل‌های ترکیبی و صورت‌های گوناگون به کار می‌رفته است. در اینجا این نام‌ها را بررسی می‌کنیم:

۱. علی

در متون تاریخی این روزگار با سه دسته از نام‌های غیربسیط روبه‌رو هستیم که در ساختمان آنها به نحوی کلمه «علی» به کار رفته است. این نام‌ها در شکلی مُصدّر به «علی» است، در شکلی دیگر مختوم به «علی»، و در صورتی هم «علی» بین دو اسم جای گرفته است، با توجه به اینکه هریک از نام‌های استعمال شده با شکلی واحد و در بسامدی گسترده به کار رفته است، به سه الگوی خاص زبانی دست یافتیم که بدین ترتیب قابل ذکرند:

الف. [علی ...]، مانند: علی شیر

ب. [... علی]، مانند: اسلام علی

ج. [... علی ...]، مانند: امیر علی شیر علوم انسانی

به لحاظ دستوری، می‌توان کلمه «علی» را در ساخت‌های «الف»، «ب» و «ج» به ترتیب؛ شبه پیشوند، شبه پسوند و شبه میانوند خواند.

نکته شایان ذکر این است که در این الگوها، نام «علی» فقط در کنار نام‌های عربی و فارسی نیامده است، بلکه اسم‌های ترکی (بهادر)، مغولی (ایناق) و هندی (بابر) نیز در این مجاورت سهمی داشته‌اند. این امر حکایت از آن دارد که اسم «علی» در بین اقوام و طوایف دیگر هم مورد توجه بوده است.

در این باب، نام‌های مکان نیز اهمیت دارد که بدان‌ها اشاره می‌شود.

نام‌هایی که با این سه الگو به کار رفته، بدین قرار است:

الف. «علی» به عنوان شبه پیشوند

در نام‌های زیر، کلمه «علی» به عنوان شبه پیشوند به کار رفته است:

علی آباد [مکان]	(عباسی: ۵۱۸)
علی آقا	(تذکره: ۷۹؛ روزنامه: ۳۱۳؛ خلاصه: ۷۹)
علی اصغر	(عباسی: ۱۷۶)
علی اکبر	(عباسی: ۸۵۱)
علی ایناق	(أحسن: ۲۷۴/۱۱)
علی بابر	(سلطانی: ۸۱)
علی بایندر	(احسن: ۵۷۹/۱۱)
علی برندق	(احسن: ۲۲۲/۱۱)
علی بلاغی [مکان]	(روزنامه: ۱۳۵)
علی بولاقی [مکان]	(شاه اسماعیل: ۶۲۵)
علی بهادر	(احسن: ۲۹۰/۱۱)
علی بیگ	(ذیل حبیب: ۸۷؛ روزنامه: ۱۵۱؛ خلاصه: ۷۴)
علی پاشا	(نقاوه: ۱۰۰؛ خلاصه: ۱۰۷)
علی ترخان	(احسن: ۷۰۶/۱۱)
علی خاتون	(عباسی: ۹۴۱)
علی خلیفه	(عباسی: ۱۴۰)
علی درویش	(حبیب: ۲۳۷/۴)
علی دره‌سی [مکان]	(روزنامه: ۳۳۱)
علی دل	(روزنامه: ۱۷)
علی دوست	(حبیب: ۲۲۸/۴)
علی رضا	(عباسی: ۵۱۶)
علی سرخ	(حبیب: ۳۵۶/۳)
علی سلطان	(نقاوه: ۲۸)
علی شکر	(احسن: ۳۵۷/۱۱؛ خلاصه: ۱۱۸)
علی شیر	(احسن: ۴۲۶/۱۱)
علی قباد	(قصص: ۳۲۸)

علی قلی شاه طهماسب: ۴۰۸؛ احسن: ۲۲۷/۱۱

نقاوه: ۱۷۸؛ روزنامه: ۶۱؛ خلاصه: ۱۴۷

(روزنامه: ۳۸۵)

علی کندی [مکان]

(شاه اسماعیل: ۱۱۶)

علی کیا

(عباسی: ۱۵۶)

علی مذهب

(خلاصه: ۲۴۹)

علی مراد

(روزنامه: ۲۵)

علی میرزا

(عباسی: ۷۲۲؛ سلطانی: ۵۴)

علی نقی

(خلاصه: ۲۵۸)

علی یار

نکته: از این الگو، گاهی نام‌ها بیش از دو قسمت است:

(عباسی: ۱۰۴۱)

علی مردان خان

(نقاوه: ۴۰۵)

علی یاریبگ

(نقاوه: ۴۵۱)

علی یارخان

ب. علی به عنوان شبه پسوند

در نام‌های زیر، «علی» به عنوان شبه پسوند به کار رفته است:

(عباسی: ۱۰۳۳)

ابدال علی

(حیب: ۴۰۳/۴)

اسلام علی

(روزنامه: ۲۹۰)

بابا علی

(روزنامه: ۷۸)

برج علی

(حیب: ۲۶۳/۴)

بنده علی

(روزنامه: ۲۲۷؛ سلطانی: ۱۶۵)

بیرام علی

(حیب: ۱۴۵/۴؛ احسن: ۱۷/۱۱)

پیر علی

(روزنامه: ۱۳۵)

چشمه علی [مکان]

(ذیل حیب: ۱۹۳؛ احسن: ۵۷۳/۱۱؛ صفوی: ۱۷۱)

حسن علی

(۱۷۱)

(حیب: ۳۹۹/۴؛ عباسی: ۱۶۴)

حسین علی

(حیب: ۴۶/۴؛ احسن: ۵۱۲/۱۱)

درویش علی

(روزنامه: ۳۷۲)

دشت علی [مکان]

(احسن: ۲۱۹/۱۱)	دور علی
(روزنامه: ۲۱۲)	ده علی [مکان]
(روزنامه: ۲۱۲)	رجب علی
(روزنامه: ۳۵۹)	زید علی
(حیب: ۱۴۳/۴)	زین علی، زینلی، زینل
(شاه اسماعیل: ۱۵۱؛ سلطانی: ۴۰)	سارو علی
(حیب: ۵۴۱/۳؛ صفوی: ۳۲)	سلطان علی
(حیب: ۵۶۷/۴)	سهل علی
(حیب: ۳۷۷/۴؛ احسن: ۲۲۰/۱۱)	شاه علی
(نقاوه: ۴۶۱؛ روزنامه: ۶۳)	
(قصص: ۴۲۳)	شمشیر علی
(حیب: ۵۵۹/۳)	شیخ علی
(حیب: ۱۱۶/۴؛ احسن: ۲۴/۱۱؛ خلاصه: ۱۱۳)	شیر علی
(سلطان: ۲۰۷)	طهماسب علی
(عباسی: ۱۲۹)	عباس علی
(احسن: ۲۸۴/۱۱؛ روزنامه: ۳۷۲)	عبدالعلی
(روزنامه: ۳۵۹)	عون علی
(عباسی: ۱۰۸۴؛ سلطانی: ۲۵۱)	فضل علی
(خلاصه: ۲۵۳)	قریان علی
(حیب: ۱۵۰/۴؛ احسن: ۵۱۴/۱۱)	قل علی
(حیب: ۱۶۹/۴؛ احسن: ۴۹۲/۱۱)	قنبر علی
(عباسی: ۷۷۴)	کرد علی
(شاه طهماسب: ۴۱؛ خلاصه: ۱۳۵)	کلب علی
(روزنامه: ۲۱۲)	کوه علی [مکان]
(حیب: ۲۲۳/۴؛ روزنامه: ۴۴۶)	گدا علی
(شاه طهماسب: ۴۰۹؛ عباسی: ۸۵۳)	لطف علی
(خلاصه: ۳۴)	محب علی
(حیب: ۷۰۳/۴؛ ذیل حیب: ۱۸۰؛ احسن:	محمد علی
(۵۲۷/۱۱؛ نقاوه: ۳۹۳؛ سلطانی: ۲۵۶)	

(روزنامه: ۲۹۵)	مست علی
(عباسی: ۸۱۱)	مقصود علی
(عباسی: ۶۹۸)	ملک علی
(سلطانی: ۲۵۹)	مهر علی
(حیب: ۴۵۷/۳؛ خلاصه: ۲۳۷)	میر علی
(عباسی: ۲۰۸)	نذر علی
(قصص: ۴۱۷؛ خلاصه: ۳۶۶)	نظر علی
(حیب: ۴۳۸/۴؛ روزنامه: ۲۹۹؛ سلطانی: ۴۸)	نور علی
(روزنامه: ۱۵۴)	یادگار علی
(احسن: ۱۱۶/۱۱)	یار علی
(عباسی: ۶۳۰؛ سلطانی: ۱۷۵)	یوسف علی
(حیب: ۴۰۳/۴)	یونس علی

«علی» به عنوان شبه میانوند

در نام‌های زیر، «علی» به عنوان شبه میانوند به کار رفته است:

(روزنامه: ۳۵۷)	امیر علی خان
(شاه اسماعیل: ۱۴۰)	امیر علی شیر
(عباسی: ۴۰۵)	پیر علی آقا
(حیب: ۴۴۵/۴)	پیر علی بیک
(عباسی: ۵۳۳)	شاه علی خان
(صفوی: ۳۵۳)	شیخ علی خان
(خلاصه: ۲۸۷)	شیخ علی سلطان
(خلاصه: ۱۶۹)	کلب علی بیک
(نقاوه: ۴۴۸)	گنج علی خان
(روزنامه: ۲۲۴)	ملک علی سلطان
(صفوی: ۱۹۳)	میر علی شیر
(نقاوه: ۵۵۸)	نور علی بیک
(روزنامه: ۱۵۴)	یار علی سلطان

تکمله

علاوه بر نام‌های یاد شده، تعداد دیگری از این‌گونه نام‌ها هم به طریق شفاهی گرد آمده که از این قرار است:

ارواج علی	حکم علی	نظام علی
امان علی	سبز علی	قوچ علی
حیدر علی	حمزه علی	نور علی
امید علی	سیف علی	قبله
داداش علی	سُرم علی	علی/قبلعلی
باب علی / بابا علی	ناز علی	نوروز علی
ذوق علی	شاهد علی	گرگ علی
بایرام علی	نظام علی	لطف علی
رجب علی	شعبان علی	محرم علی
بخش علی	نور علی	مدد علی
رمضان علی	شمس علی	مراد علی
چراغ علی	حیدر علی	مرد علی
ریز علی	شرف‌صفر علی	مست علی
حاج علی	ناز علی	علی مراد
زلف علی	فتح علی	علی یاور

۲. مرتضی

کلمه «مرتضی» به صورت‌های زیر به کار رفته است:

مرتضوی پاشا	(ذیل حبیب: ۵۰)
مرتضوی قلی	(عباسی: ۸۷۸)
مرتضی قلی بیگ	(ذیل حبیب: ۱۵۴)
مرتضی قلی خان	(قصص: ۲۵۴)

«مرتضوی» منسوب به «مرتضی» هم در ترکیباتی این چنین به کار رفته است:

۳۱۸ فرهنگ، ویژه بزرگداشت سال امام علی(ع)

(قصص: ۳۳۳)	مرتضی انتساب
(قصص: ۲۴۱)	مرتضی پناه
(حییب: ۶۰۲/۴)	مرتضوی خصال
(نقاوه: ۴۳۴)	مرتضوی مناقب
(نقاوه: ۴۴۰)	مرتضوی نسبت

همچنین است ترکیبات زیر:

(ذیل حییب: ۲۹)	توجهات مرتضوی
(ذیل حییب: ۱۸۵)	خاندان مرتضوی
(ذیل حییب: ۲۱۵)	دودمان مرتضوی
(ذیل حییب: ۳)	ملت مرتضوی

۳. حیدر

کلمه «حیدر» در ترکیبات زیر به کار رفته است:

(نقاوه: ۸۲)	حیدر بیک
(نقاوه: ۱۲)	حیدر سلطان
(حییب: ۲۸۹/۴)	حیدر قاسم
(حییب: ۱۹۳/۴)	حیدر محمد
(نقاوه: ۳۸)	حیدر میرزا

همچنین است:

(روزنامه: ۴۶۰)	امیر حیدر
----------------	-----------

۴. اسدالله

(قصص: ۴۱۴)	اسدالله خان
------------	-------------

۵. ذوالفقار

«ذوالفقار» نام شمشیر امام (ع) هم به شکل ترکیب اسمی به عنوان نام شخص، و هم به صورت ترکیب وصفی (صفت شمشیر) به کار رفته است:

الف. به عنوان نام شخص:

ذوالفقار بیک	(سلطانی: ۶۰)
ذوالفقار خان	(قصص: ۱۸۶)

ب. به عنوان صفت شمشیر:

تیغ ذوالفقار اندام	(ذیل حیب: ۷۰)
حسام ذوالفقار کردار	(حیب: ۶۰۲/۴)
شمشیر ذوالفقار اوصاف	(حیب: ۵۱۲/۴)
شمشیر ذوالفقار تأثیر	(نقاوه: ۱۷۴)
صمصام ذوالفقار آثار	(حیب: ۴۶۶/۴)

۶. نجف

نجف به عنوان مرقد و تربت امام‌العارفین تیمناً مورد توجه بوده و برخی از نام‌ها با آن ساخته شده است، مانند:

نجف سلطان	(روزنامه: ۱۹)
نجف قلی	(ذیل حیب: ۲۸۶)

تکمله: به صورت «نجف» بدون پیشوند یا پسوند هم به کار رفته است. نیز به صورت «آقا نجفی» [ویراستار].

کتابنامه

- اسکندر منشی. ۱۳۵۰. عالم آرای عباسی. ج ۲. تهران: امیرکبیر و تأئید.
- اصفهان‌ی، محمد معصوم بن خواجگی. ۱۳۶۸. خلاصه‌السیر. تهران: علمی.
- حسینی استرآبادی، حسن بن مرتضی. ۱۳۶۶. تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی، به اهتمام احسان اشراقی. ج ۲. تهران: علمی.
- خواندمیر، امیر محمود. ۱۳۷۰. الف. ذیل حیب‌السیر (ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی). تصحیح غلامرضا طباطبایی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.
- _____ . ۱۳۷۰. ب. تصحیح محمدعلی جراحی.

۳۲۰ فرهنگ، ویژه بزرگداشت سال امام علی(ع)

خواندمیر، غیاث‌الدین. حیب‌السیر فی اخبار افراد البشر. ۴ ج. ۲. تهران: خیام.
روملو، حسن‌بیک. ۱۳۴۹. احسن التواریخ. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: ترجمه و نشر کتاب.
شاملو، ولی‌قلی بن داودقلی. - قصص الخاقانی. تصحیح سید حسن سادات ناصری. تهران:
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

طهماسب صفوی. ۱۳۶۳. تذکره شاه طهماسب. تهران: شرق.

عالم آرای شاه اسماعیل. ۱۳۶۹. تصحیح اصغر منتظر صاحب. تهران: ترجمه و نشر کتاب.

عالم آرای شاه طهماسب. ۱۳۷۰. به کوشش ایرج افشار. تهران: دنیای کتاب.

عالم آرای صفوی. ۱۳۶۳. تصحیح یدالله شکری. ج ۲. تهران: اطلاعات.

محمودین هدایت‌الله. ۱۳۵۰. نقاوة الآثار فی ذکراالخیار. فرشته‌ای نطنزی. به اهتمام احسان
اشراقی. تهران: ترجمه و نشر کتاب.

منجم‌یزدی، جلال‌الدین محمد. ۱۳۶۶. تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال). به کوشش سیف‌الله
وحیدنیا. تهران: وحید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی